

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Формальна варіативність виражених реченням повір'їв

Сердега Р. Л. Формальна варіативність виражених реченням повір'їв. Питання варіативності (варіантності) мовних одиниць не нове в мовознавстві й досліджене на різних мовних рівнях. Активно зокрема вивчалася варіантність фразеологізмів, проте варіанти повір'їв не були предметом вивчення. У статті розглянуто формальну варіантність виражених реченням повір'їв. Частіше в аналізованих конструкціях зустрічається синтаксична варіативність, але вона може поєднуватися з іншими видами формальної варіантності (морфологічною, словотвірною, фонетичною) і навіть варіативністю лексичною тощо.

Ключові слова: *повір'я, варіантність, формальна варіативність, паремія.*

Сердега Р. Л. Формальная вариативность выраженных предложением поверий. Вопрос вариативности (вариантности) языковых единиц не новый в языкознании и исследовался на разных языковых уровнях. Активно, например, изучалась вариантность фразеологизмов. Однако варианты поверий не были предметом изучения. В статье рассмотрена формальная вариантность выраженных предложением поверий. Чаще в анализируемых конструкциях встречается синтаксическая вариативность, но она может совмещаться с другими видами формальной вариантности (морфологической, словообразовательной, фонетической) и даже вариативностью лексической.

Ключевые слова: *поверье, вариантность, формальная вариативность, паремия.*

Serdega R. L. Formal variability expressed by the sentence beliefs. The question of variability (variance) of language units is not new in linguistics and has been studied at different language levels. Actively, for example, the alternativeness of phraseological units was studied. However, variants of beliefs were not the subject of study. The article describes the formal variance of the beliefs expressed by the sentence. In the analyzed designs syntactic the variability meets more often. But it can be combined with other types of formal variations (morphological, word-formation, phonetic), and even lexical variance.

Key words: *belief, variance, formal variability, proverbs.*

Взаємодія двох протилежних тенденцій у складі фразем і паремій (тенденція до стабільності в семантиці, формі та їх структурі і протилежна — тенденція до формального оновлення мовної оболонки) породжує численні й різноманітні варіанти, під якими ми будемо розуміти такі лексико-граматичні різновиди мовної одиниці, які за тотожності загального значення й збереження образної основи допускають синонімічну заміну компонентів, видозміну їх порядкового розташування та граматичних форм. У статті ми зосередимося на різних видах формальної варіативності повір'їв. Матеріалом для цієї розвідки слугували факти, вилучені нами з двох збірників: „Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу” (2006) [2] і М. Н. Шкода „Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу” (2011) [6].

Питання варіантності мовних одиниць не нове в мовознавстві й досліджене на різних мовних рівнях. Активно вивчалася, зокрема варіантність фразеологізмів, де також спо-

стерігалася різне їх розуміння. Наприклад, О. Бабкін взагалі не виділяє фразеологічних варіантів, стверджуючи, що заміна компонентів дає синонімічний фразеологізм [1]. На думку М. Копиленка та З. Попової, тотожність фразеологічної одиниці зберігається лише у граматичних варіаціях, а заміна лексем дає вже нову ФО [4:107]. Автор монографії „Фразеологія української мови” (1973) Л. Скрипник розуміє фразеологічні варіанти як утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, що співіснують у мовній системі й мають те саме значення (для образних — внутрішній образ), але різняться між собою одним чи кількома (іноді всіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури [3:122]. В. і Д. Ужченко пишуть: можна погодитися з В. Зиміним, що варіантність — це різноманітні зміни в межах тотожності; при цьому тотожність ФО зумовлена: при семантичному варіюванні — наявністю смислового інваріанта й стабільної структури, при формально-структурних змінах — наявністю структур-

ного інваріанта і стабільного значення [4:107]. Питання ж варіативності виражених реченням повір'їв в українському мовознавстві ще не було об'єктом повноцінного й глибокого дослідження. Тому певною мірою спробуємо заповнити цю прогалину.

Загалом варіанти формального типу різняться: 1) словотвірними моделями; 2) граматичною формою; 3) фонемним складом; 4) порядком слів; 5) наявністю / відсутністю факультативних елементів [5:166]. Або ж, як зазначають В. Д. і Д. В. Ужченко, серед формальних варіантів фразеологічних одиниць розрізняють: 1) морфологічні (з них іноді окремо виділяють видові), що допускають різноманітні зміни в межах форм компонентів: *опустити (опускати) вуха* „впасти у відчай, засмутитися”, *хоч з гармати (гармат) стріляй* „хтось нічого не чує” (переважно про сон), *пускати (пустити) коріння (корінь, корені)* „приживатися, закріплюватися, обживатися де-небудь”; 2) словотвірні: *звити гніздо (гніздечко)* „влаштувати затишне житло і завести сім'ю”, *до останньої копійки (копійчки)*; 3) фонетичні: *від (од) гудка до гудка* „щоденно, весь певний час”, *розвішувати вуха (уха)* „слухати уважно, з цікавістю”; 4) синтаксичні: *заварити кашу — каша заварилась, накинутися мокрим рядом — мокрим рядом накрити* [4:112]. Нерідко спостерігається й змішаний тип варіювання, який поєднує різні види варіативності, в тому числі й формального плану тощо.

Почнемо з морфологічних варіантів. *Синиця стукає в шибку — будуть гості; Синиця стукне в шибку — будуть гості* — тут маємо варіантність у видових формах дієслова: *стукає* (недоконаний вид) / *стукне* (доконаний). У повір'ях *Коли свербить п'ята, будеш вирушати в дорогу; Коли свербить п'ята — вирушатимеш у дорогу* — варіантність наявна в часових формах *вирушатимеш* (проста форма майбутнього часу недоконаного виду) і *будеш вирушати* (складена форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду). Така ж сама варіативність і в пареміях *Не бери яєць із гнізда, як зайде сонце, бо кури питимуть яйця; Не бери яєць із гнізда, як сонце зайде, бо кури будуть пити яйця* (*питимуть* / *будуть пити*).

Як одружуються ті, хто народилися в суботу, то будуть безплідними, не матимуть дітей; Як сходяться (одружуються) ті, хто народився в суботу, то будуть безплідні, не будуть мати дітей — тут маємо, з одного, боку лексичну варіативність — *одружуються* / *сходяться*, а з другого — кілька

морфологічних варіантів (*народився* / *народилися*, *безплідні* / *безплідними*). У повір'ях *Якщо в дорозі пирхають коні, то подорожні з великою радістю будуть прийняті там, куди їдуть; Якщо в дорозі пирхають коні, то подорожніх з радістю приймуть* варіативними є відмінкові форми субстантивованого іменника (*подорожні* (називний відмінок) / *подорожніх* (знахідний)). Проте тут присутня й варіативність синтаксичного плану, що полягає в наявності / відсутності факультативного означення *велика* (з радістю / з великою радістю).

У повір'ї *Ключі на стіл не годиться класти, бо станеш (будеш) забудькуватим; Ключів на столі не годиться класти, бо будеш (станеш) забуватися (забуватися)* маємо варіативність змішаного типу. З одного боку, морфологічні варіанти *на стіл* / *на столі*, а з другого варіативність лексичного плану *станеш* / *будеш*. Крім того, тут є варіанти фонетичні: *забуватися* / *забуватися*, а також, очевидно, присутня варіативність і на синтаксичному рівні *будеш (станеш) забудькуватим* / *будеш (станеш) забуватися*.

Словотвірні варіанти у виражених реченням повір'ях зустрічаються рідко. *Не можна жаби бити, бо мати вмре; Не можна жаби бити, бо мати помре* — тут варіантними є префіксальні морфеми *в (вмре)* / *по (помре)*. У повір'ях *Не можна нести від корови дійницю з молоком незакритою, бо як хто загляне в дійницю, то молока в корови поменшає; Не можна нести від корови дійницю з молоком незакритою, бо як хто загляне в дійницю, то молока зменшить корові* варіантними є форми *поменшає* / *зменшить*. Але тут, окрім варіантних префіксів *з* / *по* маємо й варіативність синтаксичного плану: *молока в корови поменшає* / *молока зменшить корові*

Зустрічаються в аналізованих повір'ях і фонетичні варіанти. *Той, хто народився в ніч під понеділок, буде віщуном, знахарем. Той, хто народився у ніч під понеділок, буде віщуном, знахарем* варіативними є форми *в ніч* / *у ніч*. У повір'ях *Якщо в понеділок обрізувати нігті, то зуби не болітимуть; Як у понеділок або п'ятницю обрізувати нігті, то зуби не болітимуть* фонетичними варіантами є *в понеділок* / *у понеділок*. Однак тут присутні й інші типи варіативності, зокрема різні види синтаксичної: *якщо в понеділок* / *як у понеділок* (варіантність сполучників), наявність / відсутність факультативного синтаксичного елемента (*або в п'ятницю*). У повір'ї *Не можна жінці з свого чоловіка шапки*

одягати, бо любов згасатиме до неї; Не можна жінці зі свого чоловіка шапку надівати, бо любов до неї згасатиме маємо фонетичні варіанти приєдників з / із (з свого / зі свого). Проте тут на фонетичну варіативність накладається синтаксична, пов'язана з порядком розташування слів: *бо любов згасатиме до неї / бо любов до неї згасатиме*.

Найпоширенішими у виражених реченням повір'ях є синтаксичні варіанти. Наприклад, варіативність, пов'язана з можливістю зміни порядку розташування слів в аналізованих синтаксичних конструкціях. *Не йди в горах, бо там баба залізна сидить; Не йди в горах, бо там залізна баба сидить. Не можна на голову накладати дві шапки, бо три роки будеш дурний; Не можна на голову накладати дві шапки, бо будеш три роки дурний.*

У повір'ї *Хто багато сала їсть, то в того губи товсті будуть; Хто багато сала їсть, у того товсті губи будуть* наявна, з одного боку, варіативність, пов'язана з порядком слів (*губи товсті будуть / товсті губи будуть*), з другого — з наявністю / відсутністю факультативного сполучникового елемента *то*. Крім того, на синтаксичну варіативність тут накладається й фонетична (*в того / у того*). У повір'ї *Не можна кидати у вогонь брудного; У вогонь не можна кидати нічого брудного, бо він дуже чистий і не любить бруд* наявна й зміна порядку слів, і факультативна пояснювальна підрядна частина (підрядне причини) — *бо він дуже чистий і не любить бруд. У п'ятницю зачинати роботу — найлегший день; У п'ятницю найлегший день, щоб зачинати роботу* — в цих повір'ях маємо й зміну порядку слів, і варіативність, пов'язану з можливістю використання різних видів синтаксичного зв'язку для оформлення речення (безсполучникового і сполучникового).

Типовою є й варіативність, пов'язана з наявністю чи відсутністю факультативних елементів. Наприклад, *Перелізе дорогу жаба — зле; Перелізе дорогу жаба — на зле. Де плодяться вужі, там буде щасливе життя; Де плодяться вужі, там буде щасливе життя — багатство. Коли на порозі заспіває півень — будуть гості; Коли на порозі сінешньому заспіває півень — будуть несподівані гості.*

У повір'ї *Не бери жаби в руки, бо бородавки з'являться; Не бери жаби в руки, бо на руках з'являться бородавки* наявні відразу два типи синтаксичних варіантів, як пов'язані зі зміною порядку слів (*бородавки з'являться / з'являться бородавки*), так і наяв-

вністю факультативних елементів, зокрема *руках*.

Не можна в четвер садити нічого, бо черви з'їдять; Не можна в четвер садити нічого, черви з'їдять — сполучник *бо* виступає своєрідним факультативним елементом. Отже тут маємо варіативність, пов'язану з можливістю використання різних видів синтаксичного зв'язку для оформлення речення (безсполучникового і сполучникового). Варіативність такого плану зустрічається й у таких аналізованих конструкціях, як *Землі не можна нічим бити, бо вона — мати, а матері не б'ють; Земля — мати, її не можна бити. Коли іти на екзамен, то потрібно тягти білет лівою рукою — пощастить. На іспитах білет слід брати лівою рукою — пощастить*. Щоправда, вона може комбінуватися з іншими видами варіативності, наприклад, у другому повір'ї маємо ще й лексичні варіанти *тягти / брати*.

У повір'ї *Під бузиною не можна ні сидіти, ні лежати, бо може скрутити цю людину; Під бузиною не можна сидати чи лежати, бо може скрутити цю людину* наявна варіативність пов'язана з різним синтаксичним оформленням однорідних членів речення: *не можна ні сидіти, ні лежати / не можна сидати чи лежати*. Подібні варіативність маємо й у повір'ї *Не можна бити корову очеретиною і білою палицею, бо хворітиме; Не можна бити корову очеретиною чи білою палицею, бо хворітиме* (*Не можна бити корову очеретиною і білою палицею / Не можна бити корову очеретиною чи білою палицею*).

Синтаксична варіативність може виникати і внаслідок використання взаємозамінних сполучників і сполучникових слів. *Коли горобець, б'ється в шибку, то буде погана вість; Як горобець б'ється в шибку, то це прикмета, що буде в хаті чи в родині мрець чи якісь погані вісті. Як багато мишей і роблять велику шкоду, то будуть хвороби серед людей; Якщо багато мишей і вони роблять велику шкоду, то будуть хвороби серед людей.*

Часто зустрічається в аналізованих лінгвістичних фактах змішаний тип варіативності, в якому синтаксичні варіанти поєднуються з іншими тощо. Наприклад, *Як приб'ється чужий собака до двору, то це на щастя; Як приб'ється чужий собака до обійстя, то це дуже добре, на щастя* — тут є й факультативний синтаксичний елемент *дуже добре*, і варіативність лексична (синонімічна): *двір / обійстя*. У наступному повір'ї *Якщо кінь,*

виїжджаючи з двору, почне вpirатися — буде невдача; Якщо кінь, виїжджаючи з двору, почне опиратися чи спотикатися, то буде невдача наявна варіативність словотвірного типу — *вpirатися / опиратися*. Присутні тут і факультативні синтаксичні елементи (*то, чи, спотикатися*). У повір'ї *Як їси хліб, то не лишай недоїдка, у ньому вся сила; Як їсти хліб, то не можна лишати недоїдка, бо в ньому вся сила* маємо морфологічні варіанти *їси / їсти, лишай / лишати*, фонетичні *в ньому / у ньому*, а також факультативний сполучниковий елемент *бо*.

У повір'ї *Не можна тріпати мокрими руками, бо чортів плодиш; Помив руки — витри, але не струшуй воду, не плоди чортів* поряд із синтаксичною варіативністю спосте-

рігаємо й морфологічну (*плоди / плодиш*), і навіть своєрідну лексичну варіантність *тріпати / струшуй*. У паремії *Не можна дівчині в понеділок мити голову, бо її доля буде безталанна; Не можна дівчині мити голову (коси) в понеділок, бо як сім понеділів змиє, то не буде мати долі чи талану, буде безталанна її доля* різні види синтаксичної варіативності (наявність факультативних елементів, зміна порядку слів) можуть поєднуватися з лексичною (тематичною): *голова / коси*.

Отже в аналізованих конструкціях частіше зустрічається синтаксична варіативність, але вона може поєднуватися з іншими видами формальної варіантності (морфологічною, словотвірною, фонетичною) і навіть варіативністю лексичною.

Література

1. Бабкин А. М. Русская фразеология, её развитие и источники / А. М. Бабкин. — Л. : Наука, 1970. — 262 с.
2. Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу / Уклад. Н. Кусайкіна. — Х. : ВД „Школа”. — 2006. — 112 с.
3. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. — К. : Наук. думка, 1973. — 280 с.
4. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — К. : Знання, 2007. — 494 с.
5. Шевченко Л. Ю. Сучасна українська мова. Довідник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко. — К. : Либідь, 1996. — 320 с.
6. Шкода М. Н. Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу / М. Н. Шкода. — Донецьк: ТОВ „ВКФ „БАО”, 2011. — 544 с.